: https://dx.doi.org/10.22067/jgrd.2021.71858.1058
مقالهٔ پژوهشی- مطالعه موردی

مجلّهٔ جغرافیا و توسعهٔ ناحیه‌ای، سال نوزدهم، شمارهٔ ۲، پاییز و زمستان ۱٤۰۰، شمارهٔ پیاپی ۳۷

نقش عوامل درونی تأثیر گذار در آسیب‌پذیری سکونتگاه‌های روستایی (۱۳۹۹-۱۳۷۵) مورد: ناحیهٔ تکاب (آذربایجان غربی)

بهزاد دوستی سبزی (دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشکدهٔ علوم زمین، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران)
b_doostisabzi@sbu.ac.ir
عباس سعیدی (استاد جغرافیای انسانی و آمایش، دانشکدهٔ علوم زمین، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران، نویسنده مسئول)
abbsaidi@gmail.com
بیژن رحمانی (دانشیار جغرافیای انسانی و آمایش، دانشکدهٔ علوم زمین، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران)
rahmani@sbu.ac.ir

صص ۱۹۱ ـ ۱۵۹

چکیده

آسیب‌پذیری سکونتگاه‌های انسانی متأثر از عوامل مختلفی است. آسیب‌هایی با منشاهای مختلف اثرات متفاوتی را بر فضای سکونتگاهی انسان‌ها بر جای گذاشته‌اند، که البته میزان این اثرات در فضاهایی روستایی بیشتر بوده است. پژوهش حاضر با هدف بررسی آسیب‌پذیری سکونتگاه‌های روستایی ناحیه تکاب انجام شده است. روش مورد استفاده کیفی و از نوع اکتشافی بوده است. جامعه آماری پژوهش حاضر خبرگان، کلیه مدیران و مردمان محلی سکونتگاه‌های روستایی ناحیه تکاب بوده است. نمونه‌گیری با استفاده از رویکرد هدفمند انجام گرفته است. برای تعیین حجم نمونه از اشباع نظری بهره گرفته شد به طوری که مصاحبه‌ها تا رسیدن به اشباع نظری ادامه یافت و در نهایت ۳۰ مصاحبه صورت پذیرفت. روش تجزیه و

تاریخ دریافت: ۱٤۰۰/۰۵/۱۵ تاریخ تصویب: ۱٤۰۰/۰۷/۲۵

تحلیل در این پژوهش روش تحلیل محتوا است. نتایج حاصل از مطالعات کیفی مشتمل بر ۱۷۹ کد اولیه، ٤۳ مفهوم، ۱٦ مقوله فرعی و ۳ مقوله اصلی بوده است. نتایج نشان داد که دگرگونی بسترهای مکانی - فضایی ناحیه تکاب در شکل‌پذیری آسیب‌های این ناحیه در قالب آسیب‌های محیطی (محدودیت منابع آب، بروز مخاطرات، آسیب‌های ناشی از معادن، قطعه قطعه شدن زمین‌های کشاورزی و پراکندگی) آسیب‌های اقتصادی (خام فروشی مواد اولیه، اشتغال، مشکلات فروش محصولات، پایین بودن خدمات و زیرساخت ها، سو مدیریت در بخش گردشگری و عدم حمایت از بافندگان فرش) و آسیب‌های اجتماعی (مهاجرت، مشارکت پایین مردم در امور روستا، پایین بودن سطح سواد بویژه زنان، مطالبه گر نبودن مردم و آسیب‌های ناشی از شبکه های اجتماعی) خود را نشان داده است.

کلیدواژه‌ها: آسیب‌پذیری، سکونتگاه‌های روستایی، دگرگونی‌های مکانی-فضایی، تحلیل محتوا، ناحیه تکاب.

۱. مقدمه

دستور کار سال ۲۰۳۰ برای توسعه پایدار متعهد شده است که حداقل نصف نسبت مردان، زنان و کودکان در هر سنی که در فقر زندگی می‌کنند، در تمام ابعاد آن مطابق تعاریف ملی کاهش دهد و فقر شدید را به طور کامل از بین ببرد. در حال حاضر حداقل ۲,۱ میلیارد نفر در سطح جهان در فقر هستند و حداقل ۷۳٦ میلیون نفر (۱۰ درصد) از جمعیت جهان زیر این خط فقر زندگی می‌کنند (کاستاندا[1] و همکاران، ۲۰۱۸). این‌ها عمدتاً از اهالی روستایی تشکیل می‌شوند که تحصیلات رسمی کمی دارند (در صورت وجود) و عمدتاً در مناطق پرخطر مانند حاشیه رودخانه‌ها و دشت‌های سیلاب با خانه‌هایی با مصالح بسیار بی‌کیفیت زندگی می‌کنند. بیشتر آن‌ها با توجه به اینکه امرار معاش‌شان از طریق کشاورزی است، به منابع طبیعی ازجمله معیشت دیم وابسته هستند. همچنین آن‌ها در برابر تغییرات آب و هوایی و شوک‌های مرتبط ازجمله الگوی نامنظم بارندگی، سیل، خشکسالی، طوفان و بادهای شدید بسیار آسیب‌پذیرند

1. Castañeda

(گونـدوی[1]، ۲۰۱۹). براسـاس شـواهد، بیشـتر کشـورهای در حـال توسـعه بـه‌ویـژه در سکونتگاه‌های روستایی، دارای ساختارهای فیزیکی با ریسک خیلـی زیـاد هسـتند کـه عمـدتاً آسیب‌پذیرند (کنن[2]، ۲۰۱٤). درک آسیب‌پذیری روستایی برای توسعه استراتژی‌هـای کـاهش خطر ابتلا به فاجعه ضروری است (جمشـد، بیـرکمن، فلـدمیر و رانـا[3]، ۲۰۲۰). آسـیب‌پذیری سکونتگاه‌های انسانی متأثر از عوامل مختلفی است. آسیب‌هایی با منشأهای مختلف (تغییرات اقلیمی، مخاطرات محیطی، فقر، اثرات سیاست‌ها و برنامه‌های دولتی و مواردی از ایـن قبیـل) اثرات متفاوتی را بر فضای سکونتگاهی انسان‌ها بر جای گذاشته‌اند که البته میزان ایـن اثـرات در فضاهایی روستایی به مراتب بیشتر هم بوده است. سـکونتگاهای روسـتایی در مواجهـه بـا آسیب‌های محیطی، چالش‌های بزرگی را در پیش روی خود می‌بینند. محدودیت در سرمایه و دارایی‌ها و دسترسی کم به منابع آب، غذا و زیرساخت‌های حوزه سلامت سبب شده است تـا میزان در معرض قرار گرفتن، توانایی مقابله با مخاطرات محیطی (اعم از طبیعی و اجتمـاعی و اقتصادی) و ظرفیت سازگاری چنین جوامعی به‌شدت کـاهش پیـدا کنـد (لیـو و ژو[4]، ۲۰۱٦). درواقع مسئله این است که یک جامعه ممکن است در برابر عوامل و نیروهای مختلف درونـی یا بیرونی و درنهایت، دگرگونی‌های زمانی-مکانی در معرض «انفعال»، «نـاتوانی» یـا «آسـیب» باشد. این آسیب‌پذیری ممکن است بر روابط و مناسبات تولیدی در قالب کارکردهای مختلف فرهنگی-اجتماعی، اقتصادی- سیاسی و درنهایت، «پایداری» معیشت (گذران زندگانی) در آن جامعه اثرگذار باشد و در روندی پویا، زمینه‌ساز فروپاشی یا رکـود آن جامعـه شـود؛ مگـر بـا کاربرد شیوه‌هایی اندیشـیده، توانمنـدی آن جامعـه افـزایش یابـد و بتوانـد در برابـر تغییـرات «آسیب‌زننده» «مقاوم» شده یا با آن‌ها «سازگار» شود؛ البته باید توجه داشت کـه طبـق رویکـرد پویش ساختاری-کارکردی، اجزای یک سیستم مستقل از هم عمل نمی‌کنند (سـعیدی، ۱۳۹۱، ص. ۱٤).

1. Gondwe
2. Cannon
3. Jamshed, Birkmann, Feldmeyer & Rana
4. Liu & Xu

کشور ایران با توجه به ساختار طبیعی و استقرار در کمربند بیابانی و خشک جهان در معرض انواع مخاطرات محیطی ا جمله خشک‌سالی، زلزله، سیل و سایر مخاطرات محیطی قرار گرفته است و به‌تبع چنین شرایطی، آسیب‌پذیری‌های اقتصادی و اجتماعی خاص خود را در سکونتگاه‌های روستایی کشور با شدت و ضعف و بسته به موقعیت قرارگیری و جایگاه عملکردی سکونتگاه‌ها ایجاد کرده است. شهرستان تکاب در استان آذربایجان غربی به‌دلیل قرارگیری در منطقه کوهستانی با آسیب‌های گوناگونی مواجه است. این شهرستان از دو بخش مرکزی و تخت سلیمان تشکیل شده و دارای ۱۰۱ سکونتگاه روستایی است (۹۸ روستای دارای سکنه و ۹۳ روستای دارای آمار و اطلاعات رسمی براساس آخرین سرشماری عمومی نفوس و مسکن در سال ۱۳۹۵). مهم‌ترین شهر این شهرستان شهر تکاب است که در قسمت جنوبی شهرستان و در بخش مرکزی قرار گرفته است. سطح اراضی آبی این شهرستان ۹۸۸۷ هکتار و سطح اراضی دیم آن ۷۳ هزار و ۱۱۷ هکتار است. سطح زیر کشت باغات این منطقه نیز با احتساب درختان پراکنده یک هزار و ۷۷۰ هکتار است (سالنامه آماری استان آذربایجان غربی، ١٣٩٤). از مهم‌ترین چالش‌هایی که در این ناحیه دیده می‌شود، می‌توان به موقعیت جغرافیایی و طبیعی شهرستان، یعنی دور افتادن تکاب از شهرهای بزرگ و راه‌های مواصلاتی اصلی کشور، سرمای شدید هوا و محدودیت بسیاری از فعالیت‌ها در ماه‌های سرد سال، ارتفاع زیاد از سطح دریا و کمبود اراضی کم‌شیب اشاره کرد. از طرفی این شهرستان محل قرارگیری بزرگ‌ترین معدن طلای خاورمیانه (زرشوران) است و دارای پتانسیل‌های تاریخی و طبیعی همچون تخت سلیمان و صنایع‌دستی باارزشی مانند فرش افشار است. مسئله اینجاست که با وجود توان معیشتی زیاد ناحیه (صنایع‌دستی ممتاز و منابع معدنی و توریستی)، هنوز اتکای معیشتی سکونتگاه‌های روستایی و حتی شهر تکاب وابستگی بیشتری را به بخش کشاورزی نشان می‌دهد و درواقع، ساختار معیشتی ناحیه متناسب با داشته‌ها و توان‌های محیطی نیست؛ ازاین‌رو نتوانسته است کارکرد متناسب با خود را ایجاد کند. در این راستا وضعیت آسیب‌پذیری سکونتگاه‌های روستایی ناحیه تکاب واقع در استان آذربایجان غربی از شرایط و ساختار محیطی و اقتصادی و اجتماعی خود، می‌تواند در مقیاسی کوچک‌تر بررسی

و تحلیل شود؛ بنابراین هدف اصلی پژوهش بررسی آسیب‌پذیری سکونتگاه‌های روستایی ناحیه تکاب است.

۲. مبانی نظری و پیشینهٔ تحقیق

مفهوم آسیب‌پذیری در رویکردهای مختلف استفاده‌شدنی است، اما هیچ اجماعی درمورد معنای آن وجود ندارد. بسته به حوزه پژوهش، این مفهوم به صورت مجزا در زیرسیستم اجتماعی یا در زیرسیستم بوم‌شناختی(طبیعی یا بیوفیزیک) یا در زیرسیستم اجتماعی-بوم‌شناختی به صورتی ترکیبی (همچنین به شکل دیگری به‌عنوان سیستم هدف، واحد مدنظر یا سیستم مرجع اشاره شده است) به کار گرفته شده است (سیرا، پلناک و جکوبواسکی[1]، ۲۰۲۰). آسیب‌پذیری عبارت است از درجه و شرایطی که یک سیستم در معرض خطر یا تنشی مشخص قرار می‌گیرد (ادگر، لورنزونی و اوبرین[2]، ۲۰۰۹). ادبیات فعلی شامل بیش از ۲۵ تعریف، مفاهیم و روش‌های مختلف تحلیل آسیب‌پذیری است (کانستنتین، استفانسکو و کانتور[3]، ۲۰۱۵). به‌طورکلی، مشاهده شده است که آسیب‌پذیری مانند تاب‌آوری، مختص آشفتگی‌هایی است که به سیستم فشار وارد می‌کند؛ به عبارت دیگر یک سیستم می‌تواند در برابر اختلالات خاص آسیب‌پذیر باشد، ولی در برابر دیگر موارد چنین نباشد (سیرا و همکاران، ۲۰۲۰) دو نکته مهم درمورد آسیب‌پذیری به طور گسترده پذیرفته شده است: ۱) ماهیت چند مقیاسی آشفتگی و اثر آن بر سیستم و ۲) این واقعیت که اکثر سیستم‌های اجتماعی–بوم‌شناختی معمولاً در معرض آشفتگی‌های متعدد و مرتبط به یکدیگر هستند. از لحاظ تعریف، آسیب-پذیری به‌جای آنکه به‌عنوان نتیجه مواجه شدن با یک اختلال و آشفتگی تصور شود، عبارت است از مستعد بودن برای ابتلا به آسیب، قابلیت برای تغییر یا دگرگونی یک نظام هنگامی که با چنین اختلالی مواجه شود (صفری، ۱۳۹۶، ص. ۵۰).

آسیب‌پذیری ممکن است عامل مؤثر فقر، در حاشیه بودن و محرومیت باشد و از طریق فرایندهای اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی به وجود می‌آید. این امر ممکن است بر رفاه

---

1. Seara, Pollnac & Jakubowski
2. Adger, Lorenzoni & O'Brien
3. Constantin, Ştefănescu & Kantor

و سلامت افراد، خانوارها و جوامع در مواجهه با تغییرات اجتماعی، فرهنگی و محیطی و چگونگی پاسخ مردم به چنین تغییرات منفی و برخورد با آن‌ها اثر گذارد (شهباز[1]، ٢٠٠٨). زمینه‌های آسیب‌پذیری ممکن است دارای اثر مستقیم یا غیر مستقیم بر پنج‌ضلعی سرمایه‌های معیشت باشد (لیو و ژو، ٢٠١٦). سکونتگاه‌های روستایی به‌عنوان «نظام به هم پیوسته» متشکل از اجزا و عناصری مرتبط با یکدیگر هستند که از کنش متقابل نیروها وعوامل محیطی شکل گرفته‌اند، دارای ساختار و کارکردهای معینی هستند که تمامی ابعاد کالبدی-فیزیکی، اجتماعی، اقتصادی، زیست‌محیطی و... به توجه نیاز دارند. برخی از برنامه‌ریزی‌ها دربارۀ سکونتگاه‌های روستایی به پیش‌بینی و شناخت اولیه مسائل بستگی دارد. ازجمله مسائل مهم در زمینه توسعه سکونتگاه‌های روستایی که برنامه‌ریزی و پیش‌بینی دقیق‌تر را می‌طلبد، مدیریت پایدار مخاطرات و بحران های محیطی استو فرایند توسعه عمرانی و مدرنیزه شدن جوامع با بحران-های محیطی آن‌ها رابطه‌ای مستقیم دارد؛ چراکه بحران به‌عنوان عامل اصلی تهدیدکننده برنامه‌های توسعه عمرانی کشورها، همواره تأثیر بازدارنده‌ای بر روند توسعه پایدار کشورها داشته است و بخشی از منابع و امکانات کشورها را از مسیر تخصص به برنامه های توسعه بازمی‌دارد (کلمن، گیلارد و لویس[2]، ٢٠١٦).

آسیب‌پذیری سکونتگاه‌های انسانی به طور گسترده در سطوح ملی و بین‌المللی مطالعه شده است (داس، گپتا و مزومدر[3]، ٢٠١٢؛ پلامر، گروسبویس، آرمیتیج و دی لو[4]، ٢٠١٣). در ادامه به برخی از مطالعات انجام‌شده در زمینه آسیب‌پذیری اشاره شده است.

گوندوی در سال ٢٠١٩ پژوهشی با عنوان «کاهش آسیب‌پذیری فقر روستایی از طریق سازگاری» انجام داد. این مقاله استراتژی‌های سازگاری و تخفیف را بررسی می‌کند که در حال حاضر برای کاهش آسیب‌پذیری با تمرکز بر کاهش فقر به کار گرفته شده است (گوندوی، ٢٠١٩). نتایج پژوهش اوگبی، ادخو و بوربوا[5] (٢٠٢٠) نشان داد که رشد اقتصادی، بدهی، تورم، فساد اقتصادی، امید به زندگی و نرخ بیکاری عوامل اصلی تعیین‌کننده فقر در نیجریه

1. Shahbaz
2. Kelman, Gaillard, Lewis & Mercer
3. Das, Gupta & Mazumder
4. Plummer, de Grosbois, Armitage & de Loë
5. Ogebe, Adejo & Burbuwa

هستند؛ زیرا دارای پتانسیل تشـدید فقـر هسـتند. مشـخص شـد کـه انـدازه کمتـر خـانوار بـا آسیب‌پذیری کم فقر ارتباط دارد (اوگبی و همکاران، ۲۰۲۰). براساس یافته‌هـای تحقیـق الـم، مشتاک و کلارک[1] (۲۰۱۷) عوامل آسیب‌پذیری، راهبردهای معیشت و دسترسی به مواد غذایی، آب و امکانات بهداشتی شناخته شدند. خانوارهای ساحلی به‌دلیل نداشـتن دسترسـی نسـبی و وضعیت معیشتی آن، آسیب‌پذیر شده‌اند که همراه با اثرات آب و هـوایی بـر رودخانـه باعـث فرسایش و از دست دادن زمین با کاهش پتانسیل اقتصادی شده و این امر چرخه فقر را ایجـاد کرده است (الم و همکاران، ۲۰۱۷).

هوانگ، هوانگ و یانـگ[2] (۲۰۱۷) بـه ارزیـابی آسـیب‌پذیری معیشـت کشـاورزان زمـین ازدست‌داده در مناطق حاشیه شهر در جیان چین پرداختند. نتایج تحقیـق آن‌هـا نشـان داد کـه داشتن یک خانه تجاری قابل قبول، تنوع درآمد، سطح تحصیلات، جبران خسـارت و سـرمایه اجتماعی، عوامل عمده‌ای بودند که بر ظرفیت پاسخگویی کشاورزان زمین ازدست‌داده تـأثیر - گذاشتند (هوانگ و همکاران، ۲۰۱۷). شریفی، نوری‌پور و شریف‌زاده (۱۳۹٦) در پژوهشی بـه تحلیل آسیب‌پذیری خانوارهای روستایی بخش مرکزی شهرستان دنا پرداختند. نتایج نشان داد که آسیب‌پذیری بیش از ٤۰ درصـد پاسـخگویان در حـد متوسـط، آسـیب‌پذیری ۲۵ درصـد پاسخگویان در حد زیاد، آسیب‌پذیری حدود ۱۵ درصـد پاسـخگویان در حـد بسـیار زیـاد و آسیب‌پذیری حدود ۱۰ درصد پاسخگویان در حد بسیار کـم بـوده اسـت. بـه‌منظـور کـاهش آسیب‌پذیری خانوارهای روستایی، تعیین قیمت تضمینی برای محصـولات کشـاورزی توسـط سازمان جهاد کشاورزی و نیز تدوین الگوی کشت در منطقه توسط کارشناسان سازمان جهـاد کشاورزی پیشنهاد شده است.

مطالعه پژوهش‌های پیشین نشان داده است که اغلب مطالعـات انجـام‌شـده آسـیب‌پـذیری روستاها را در مقابل تنها یک بحران محیطی بررسی کرده‌اند، اما یکـی از ابعـادی کـه موجـب نوآوری این پژوهش شده است، پرداختن به تمامی ابعاد آسیب‌پذیری سکونتگاه‌های روستایی ازجمله آسیب‌های محیطی، اقتصادی و اجتماعی است. در این پژوهش با استفاده از روش‌های

1. Alam, Alam, Mushtaq & Clarke
2. Huang, Huang & Yang

کیفی سعی شده است با استفاده از مصاحبه‌های عمیق با ساکنان و مدیران، آسیب‌پذیری عمیقی در تمامی ابعاد شکل بگیرد؛ بنابراین یکی دیگر از جنبه‌های نوآوری این پژوهش، استفاده از روش‌های کیفی به‌منظور بررسی کاملاً عمیق و دقیق آسیب‌پذیری در محدوده مورد مطالعه است.

۳. روش‌شناسی تحقیق

پژوهش حاضر از نظر هدف، بنیادی و از نظر روش گردآوری داده‌ها کیفی از نوع اکتشافی است. در پژوهش حاضر به‌منظور گردآوری اطلاعات از مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته بهره گرفته شد. جامعه آماری پژوهش، خبرگان، همهٔ مدیران و مردمان محلی سکونتگاه‌های روستایی ناحیه تکاب هستند. نمونه‌گیری با استفاده از رویکرد هدفمند انجام گرفته است. برای تعیین حجم نمونه از اشباع نظری بهره گرفته شد؛ به‌طوری‌که مصاحبه‌ها تا رسیدن به اشباع نظری ادامه یافت و ۳۰ مصاحبه صورت پذیرفت. سمت خبرگانی که با آن‌ها مصاحبه شد، در جدول ۱ آمده است. روش تجزیه و تحلیل محتوای متون در این پژوهش روش تحلیل محتواست. تجزیه و تحلیل داده‌ها هم‌زمان با جمع‌آوری داده‌ها صورت گرفته است؛ به این شکل که پس از اتمام تجزیه و تحلیل متن هر مصاحبه، مصاحبه بعدی انجام شد. تحلیل‌ها در سه مرحله اصلی کدگذاری باز، محوری و انتخابی شکل گرفته است. در کدگذاری باز فرایند شناسایی مطالب کلیدی اتفاق افتاد، در کدگذاری محوری فرایند تبدیل کدهای باز به مفاهیم صورت پذیرفت و در مرحله کدگذاری انتخابی، فرایند ساخت مقوله‌ها از مفاهیم شکل گرفت. به‌منظور حصول اطمینان از اعتبار داده‌ها و شبکه مضامین به‌دست‌آمده، از معیارهای اعتبار سنجی کیفی قابلیت اعتبار، تطبیق اعضا و کثرت گرایی استفاده شد. به‌طور دقیق، برای قابلیت اعتبار داده‌های پژوهش، علاوه‌بر مطالعه مکرر، مقایسه داده‌ها و خلاصه‌سازی و دسته-بندی اطلاعات بدون اعمال تغییرات در داده‌ها، از روش بازبینی پژوهشگران همکار بهره گرفته شد؛ به این صورت که در تمام مراحل تحلیل، رونوشت‌ها و مضامین استخراج‌شده از متن مصاحبه‌ها به تأیید پژوهشگران همکار می‌رسید؛ همچنین اگر مواردی مبهم بود یا منظور مشارکت کنندگان به درستی درک نمی‌شد، از طریق تماس تلفنی، مجدد بررسی می‌شد.

به‌منظور تطبیق اعضا، مشارکت‌کنندگان نظر خود را درباره گزارش پژوهش و فرایند داده‌ها عرضه کردند و مطابق نظرات آن‌ها، نتایج بازبینی شد که در حد اصلاح «عناوین» برخی مقولات و مفاهیمِ زیرمجموعه آن‌ها بود. گفتنی است، منظور از کثرت‌گرایی، تنوع سطوح مصاحبه‌شوندگان و نیز انجام مطالعات آسیب‌پذیری سکونتگاه‌های روستایی است.

جدول ۱- جزئیات مصاحبه‌شوندگان

کد مصاحبه شوندگان	سمت	کد مصاحبه‌شوندگان	سمت
۱	کارمند بخشداری مرکزی تکاب	۱۶	شورای روستای آق قلعه
۲	بخشدار تخت سلیمان	۱۷	دهیار روستای آق قلعه
۳	کارمند بخشداری تخت سلیمان	۱۸	باغدار روستای آق قلعه
٤	دهیار احمد آباد سفلی	۱۹	دهیار روستای قراقیه
٥	شورای احمدآباد سفلی	۲۰	دامدار روستای قراقیه
٦	کشاورز از احمد آباد سفلی	۲۱	شورای روستای حسن آباد
۷	دهیار روستای نصرت آباد	۲۲	دهیار روستای حسن آباد
۸	شورای روستای نصرت آباد	۲۳	باغدار روستای حسن آباد
۹	دامدار روستای نصرت آباد	۲٤	اعضای انجمن تکابیان مقیم تهران
۱۰	شورای روستای زره شوران	۲٥	اعضای فعال انجمن تکابیان مقیم تهران
۱۱	معدنکار روستای زره شوران	۲٦	روزنامه‌نگار و اعضای انجمن تکابیان مقیم تهران
۱۲	دهیار روستای آقدره علیا	۲۷	اعضای فعال انجمن تکابیان مقیم تهران
۱۳	معدنکار روستای آقدره علیا	۲۸	اعضای انجمن پیشگامان تحقیق و توسعه
۱٤	شورای روستای باش برات	۲۹	اعضای انجمن پیشگامان تحقیق و توسعه
۱٥	دامدار روستای باش برات	۳۰	اعضای انجمن پیشگامان تحقیق و توسعه

٤. یافته‌های تحقیق

در پژوهش حاضر پس از بررسی و تحلیل مصاحبه‌های انجام‌شده، مضمون‌های مربوط به آسیب‌پذیری سکونتگاه‌های روستایی ناحیه تکاب استخراج شد. خروجی حاصل از کدگذاری‌ها ۱۷۹ کد اولیه، ٤۳ مفهوم، ۱٦ مقوله فرعی و ۳ مقوله اصلی در زمینه آسیب‌پذیری سکونتگاه‌های روستایی ناحیه تکاب بود. نتایج دسته‌بندی این مصاحبه‌ها نشان داد که آسیب-پذیری سکونتگاه‌ها در این ناحیه در سه مقوله اصلی تقسیم‌بندی شده‌اند. این آسیب‌ها، آسیب-های محیطی، آسیب‌های اقتصادی و آسیب‌های اجتماعی شناسایی شده‌اند. در ادامه به بررسی هرکدام از این آسیب‌ها، شاخص‌ها و مفاهیم مرتبط با آن‌ها پرداخته شده است.

٤. ۱. آسیب‌های محیطی

براساس نظرات مشارکت‌کنندگان، آسیب‌های محیطی شناسایی‌شده به ۵ دسته تقسیم شده-اند که شامل محدودیت منابع آب، بروز مخاطرات، آسیب‌های ناشی از معادن، قطعه‌قطعه شدن زمین‌های کشاورزی و پراکندگی هستند. به‌طورکلی، از میان ۱٦ مفهوم شناسایی‌شده در پژوهش، ٦ مفهوم شامل علل و ۱۰ مفهوم به پیامدها اختصاص یافته است. در ادامه به تبیین هریک از این آسیب‌ها براساس نظرات خبرگان پرداخته شده است.

جدول ۲- ابعاد و شاخص‌های آسیب‌پذیری محیطی روستاییان ناحیه تکاب

مقوله اصلی	مقوله فرعی	مفهوم	علل یا پیامدها	کد مصاحبه‌کننده	فراوانی
آسیب‌های محیطی	محدودیت منابع آب	سیاست محدودیت کشت محصولات آب بر (ستاد احیای دریاچه ارومیه)	علل	۲-۱۸-۲۵	۳
		سیاست کاهش مصرف آب (جهاد کشاورزی)	علل	٦-۱۸-۲۳	۳
		غیرقانونی بودن حفر چاه	علل	٦-۱۸-۲۳-۲٤	٤
		کمبود بارش (بویژه برف)	علل	۱-۲-٦-۱۰-۱٤-۲۱-۲۲-۲۳-۲۸	۹
	بروز مخاطرات	خشکسالی	پیامدها	٦-۲۳-۲٤-۲۷	٤
		سرمازدگی	پیامدها	٦-۱٤-۱۸-۲۳	٤

مقوله اصلی	مقوله فرعی	مفهوم	علل یا پیامدها	کد مصاحبه‌کننده	فراوانی
	آسیب‌های ناشی از معادن	بیماری‌ها و مسمویت‌های شیمیایی مردم محلی	پیامدها	۱۰-۱۲-۱۳	٤
		تلف شدن دام‌ها	پیامدها	۱۱- ۱۲	۲
		آسیب‌های زیست‌محیطی معادن	پیامدها	۱-۱۰-۱۱-۱۲-۱۳-۲٤-۳۰	۷
		تخریب زمین‌های کشاورزی	پیامدها	۱۰-۱۲-۱۸	۳
		آسیب به شبکه معابر	پیامدها	۱۰-۱۱-۱۲-۱۳	٤
	قطعه‌قطعه شدن زمین-های کشاورزی	خرده مالکی بودن زمین‌های کشاورزی	علل	٦-۱۸	۲
		قانون ارث	علل	۲-٦-۲٤-۲۹	٤
	پراکندگی و محصور بودن	پراکندگی مراکز خدماتی	پیامدها	۸-۹-۱٥-۱۸	٤
		پراکندگی نقاط سکونتگاهی	پیامدها	۱-٤-۲۲-۳۰	٤
		فاصله زیاد تا مرکز استان	پیامدها	۱-۹-۱۲	۳

٤. ۱. ۱. محدودیت منابع آب

در محدوده روستاهای ناحیه تکاب همچون مناطق مختلف کشور، ازجمله مهم‌ترین آسیب‌های محیطی می‌توان به محدودیت منابع آب اشاره کرد. با توجه به مصاحبه‌های انجام‌شده در این محدوده، درمجموع به چهار عامل شامل سیاست محدودیت کشت محصولات آب بر، غیرقانونی بودن حفر چاه و کمبود بارش اشاره شده است. در زیر به‌تفصیل به دیدگاه مصاحبه‌شوندگان در زمینه محدودیت منابع آب در این منطقه اشاره شده است.

درمجموع، دو سیاست مهم در زمینه محدودیت‌های منابع آب از سمت ستادهای دولتی در این منطقه اعمال شده است: سیاست اول از سوی ستاد احیای دریاچه ارومیه بوده که کشت محصولات آب بر را در این منطقه ممنوع اعلام کرده است. یکی از مصاحبه شوندگان بیان کرده است:

«*ازجمله محصولاتی که کشت آن‌ها از سوی ستاد احیای دریاچه ارومیه محدود شده است، یونجه است که ازجمله محصولات ضروری برای دام‌های ماست؛ بنابراین محدودیت کشت این محصول ما را با بحران جدی روبه‌رو کرده است.*» (مصاحبه‌شونده کد ۲).

سیاست دوم که از سوی جهاد کشاورزی اعلام شده است، ممنوعیت آبیاری زمین‌های کشاورزی قبل از ۱۵ اردیبهشت است. مردم محلی می‌گویند: «قبلاً که بارندگی‌ها زیاد بود، اصلاً نیازی به آبیاری نداشتیم و تا آخر خرداد ماه هم از باران، زمین‌ها کشاورزی تغذیه می‌کردند، اما در سال‌های اخیر به‌دلیل کاهش زیاد بارش‌ها به‌ویژه برف، بعد از عید نیاز شدید به آبیاری داریم، اما این محدودیت‌ها ما را با مشکل مواجه کرده است.» در زیر به یکی از نظرات مصاحبه‌شوندگان اشاره شده است:

«*سیاست کاهش ۴۰ درصدی مصرف آب کشاورزی حوضه دریاچه ارومیه موجب محدودیت‌های بسیاری برای کشاورزان و باغدارن برای آبیاری مزارعشان شده است.*» (مصاحبه‌شونده کد ۲۳)

به گفته مردم محلی، یکی دیگر از محدودیت‌های منابع آب در این منطقه، محدودیت حفر چاه بوده است. آن‌ها اعتقاد دارند که این ممنوعیت مشکلات بسیاری برای کشاورزان منطقه ایجاد کرده است. اکثر مصاحبه‌شوندگان اشاره کردند، در گذشته که کمبود آب وجود نداشت، هیچ‌گونه ممنوعیتی از سوی دولت برای حفر چاه نبوده است، اما اکنون که مردم با مشکلات خشکسالی روبه‌رو شده‌اند، به‌شدت با این مسئله برخورد می‌شود. این ممنوعیت آب موجب خشک شدن بسیاری از باغات سیب شده است. در زیر به نظرات یکی از مصاحبه‌شوندگان اشاره شده است:

«*یکی از مشکلات ما در کنار کمبود بارش در سال‌های اخیر جلوگیری از حفر چاه است که از طرف دولت به‌شدت محدودیت ایجاد کرده است. به علت حفرنشدن چاه برخی از باغات سیب منطقه خشک شده است. در گذشته در کنار اینکه حفر چاه غیرقانونی نبود، آب و بارندگی هم زیادتر بود.*» (مصاحبه‌شونده کد ۲۳)

علاوه‌بر محدودیت‌های منابع آب از سوی دولت می‌توان به کمبود بارش (به‌ویژه در قالب برف) نیز به‌عنوان یک محدودیت اشاره کرد. مهم‌ترین آسیبی که کمبود بارش بر زندگی روستاییان داشته است، کم‌شدن میزان برداشت محصولات باغی و زراعی در منطقه است. در زیر به بخشی از گفت‌وگو با مصاحبه‌شوندگان در زمینه این محدودیت اشاره شده است:

«*به‌دلیل کافی نبودن آب سیب‌ها خشک می‌شود. از هر هکتار سه تن سیب برداشت می‌شود که قبلاً چیزی نزدیک به ۱۵ تن بود.*» (مصاحبه‌شونده کد ۱).

٤. ۱. ۲. بروز مخاطرات

مهم‌ترین مخاطراتی که در روستاهای ناحیه تکاب از نظر مردم محلی به چشم می‌آید، سرمای بسیار زیاد در قالب سرمازدگی و خشکسالی است. این دو آسیب تأثیرات بسیار زیادی بر دارایی‌های مردم به‌ویژه حجم برداشت محصولات کشاورزی آن‌ها داشته است. در ادامه نگرش برخی از مصاحبه‌شوندگان در زمینه این مخاطرات و تأثیرگذاری آن‌ها اشاره شده است:

«*در سال‌های اخیر با توجه به کاهش بارندگی به‌ویژه از نوع برف، ما شاهد پدیده خشکسالی در منطقه بوده‌ایم که کشاورزان را برای تأمین آب مزارعشان متمایل به حفر چاه‌ها کرده است.*» (مصاحبه‌شونده کد ٦)

«*هوای سرد یکی از مشکلات تکاب است. زمستان زودرس از شهریور آغاز می‌شود و باعث صدمه زدن به کشاورزی می‌شود.*»

«*در سال‌های اخیر وضعیت گندم و کشت و کار بسیار بد بود؛ طوری که از هر هکتار یک تن هم گندم نگرفتیم. علت اصلی آن هم خشک‌سالی است و هم سرما زیاد است.*» (مصاحبه‌شونده کد ۱۸)

٤. ۱. ۳. آسیب‌های ناشی از معادن

در اغلب مطالعات اتفاق نظر وجود دارد که مجاورت و استقرار پروژه‌های معدنی و صنعتی با نواحی روستایی می‌تواند دارای آثاری به شرح زیر در سیستم روستا به‌ویژه سیستم محیطی آن‌ها باشد: تغییر کاربری اراضی مجاور روستا، آلودگی منابع آب، آلودگی منابع خاک، آلودگی هوا، تهدید زندگی دام و احشام تغذیه‌کننده از محیط مجاور، خطر تهدید بیماری‌ها و مسمومیت‌های شیمیایی و ریوی به واسطه آلودگی محیط، گسترش زباله‌های صنعتی و آلودگی فضاهای مجاور و تغییر چشم‌اندازهای روستایی. روستاهای ناحیه تکاب نیز از آسیب‌های ناشی از معادن در امان نمانده‌اند. با توجه به گفت‌وگوهای انجام‌شده، این آسیب‌ها در ۵ دسته تقسیم‌بندی شده است. مهم‌ترین آسیب‌ها شامل بیماری‌های ناشی از سموم معادن، تلف شدن

دام‌ها، آسیب‌های زیست‌محیطی معادن، تخریب زمین‌های کشاورزی و آسیب به شبکه معابر هستند. در ادامه به گفت‌وگوها با مصاحبه‌شوندگان در زمینه این آسیب‌ها پرداخته شده است.

مردمان سرزمین طلا اعتقاد دارند سهمشان از معادن طلا، بیماری و مرگ است. فعالان زیست‌محیطی می‌گویند از واحدهای معدنی روزی ۱۸ هزار تن پساب خارج می‌شود و تمهیدات لازم برای مقاوم‌سازی سد پساب این واحدها اتخاذ نشده است. اهالی محلی معتقدند فعالیت این معادن، هوا، آب و خاک منطقه را به جیوه و سیانور آلوده کرده است. نتیجه این آلودگی برای مردم بیماری‌های پوستی و ریوی است. شکل ۱ بیماری‌های پوستی روستاییان ناشی از فعالیت معادن در روستاها را نشان می‌دهد. در زیر نمونه‌ای از گفت‌وگوی مردم محلی آورده شده است:

«*تنها عایدی ما از این معادن طلا در روستاها بیماری و مرگ است. تعداد زیادی از افراد روستا از بیماری‌های پوستی و ریوی ناشی از سموم معادن رنج می‌برند و متأسفانه مدیران معادن هیچ فکری برای این مشکلات نمی‌کنند.*» (مصاحبه‌شونده کد ۱۳)

شکل ۱- بیماری‌های پوستی ناشی از فعالیت معادن

آسیب‌های زیست‌محیطی فراوانی در منطقه بر اثر فعالیت معادن وجود دارد: آلوده شدن آب، خاک، هوا و طبیعت که تهدیدهای فراوانی برای موجودات زنده و مردم محلی دارد. در زیر به بخشی از صحبت‌های مصاحبه‌شوندگان در زمینه این آسیب اشاره شده است:

«*پیشنهادی که داریم ایجاد تصفیه‌خانه آب شرب در روستاست. ما می‌گوییم که حداقل به فکر ما هم باشند؛ چون می‌توانند این آلودگی را از ۵۰، ٦۰ درصد به ۲۰ درصد کاهش دهند، ولی متأسفانه فقط به فکر خودشان هستند و به فکر آبادانی اینجا نیستند؛ برای مثال، به ماشین سیانور می‌زنند تا پوشش دهند، اما وقتی ماشین از اینجا می‌گذرد، از لاستیکش هم سیانور می‌ریزد و بچه‌ها برای مثال، با همان خاک یا در همان خاک بازی می‌کنند.*» (مصاحبه‌شونده کد ۱)

زمین‌های کشاورزی تحت‌تأثیر آسیب‌های ناشی از معدن هستند. یکی از مهم‌ترین این آسیب‌ها پرتاب شدن قطعات سنگ در داخل زمین‌های کشاورزی است. در ادامه به یکی از نظرات مصاحبه‌شوندگان اشاره شده است:

«*یکی از فعالیت‌هایی که در سال‌های اخیر آسیب‌های زیادی به محیط‌زیست و اقتصاد روستاییان وارد کرده است، گسترش فعالیت‌های معدنی در سطح روستاهاست (حدود ۹۰ معدن فعال). طبق گفته اهالی این مناطق، اکتشافات معدنی قسمت‌هایی از مراتع و زمین‌های کشاورزی را از بین برده است و جبران خسارتی نیز در این زمینه صورت نگرفته است (در چند سال اخیر تجمعات زیادی از سوی روستاییان برای توقف فعالیت‌های معدنی صورت گرفته و تا حد زیادی مسئله به سمت امنیتی شدن پیش می‌رود).*» (مصاحبه‌شونده کد ۱۲)

تخریب شبکه ارتباطی درون روستا و راه‌های مواصلاتی با شهرها و روستاهای دیگر ازجمله صدماتی است که معادن بر منطقه وارد کرده‌اند. اهالی روستاها اشاره می‌کنند، در کنار اینکه دولت هیچ تلاشی برای بهبود شبکه ارتباطی ما نمی‌کند، وجود معادن و تردد ماشین‌های سنگین برای حمل بارهای معادن در این منطقه مشکلات شبکه ارتباطی ما را چند برابر کرده است. در زیر به دیدگاه یکی از مصاحبه‌شوندگان درمورد اثرگذاری این عامل اشاره شده است:

«*روزانه بیش از ۱۰۰ دستگاه ماشین‌آلات سنگین از شبکه ارتباطی این منطقه برای حمل و نقل خروجی معادن استفاه می‌کنند. شبکه معابر به‌خاطر وجود این معادن آسیب‌های بسیاری را متحمل شده است.*» (مصاحبه‌شونده کد ۱٦)

٤. ۱. ٤. قطعه‌قطعه شدن زمین

یکی از علت‌های مهم در خردشدن زمین‌های کشاورزی، فوت مالک زمین‌های کشاورزی و تقسیم زمین بین وراث و ترکه متوفی است. براساس قانون شرع کشور، اگر فردی فوت کند، ترکه او بین وراث تقسیم می‌شود و معمولاً کمتر اتفاق می افتد که وراث زمین را به کیفیت سابق حفظ کنند و معمولاً هنگام تقسیم میراث، زمین‌های کشاورزی هم بین وراث تقسیم می‌شود و همین موجب خردشدن زمین‌های کشاورزی می‌شود. این قطعه‌قطعه شدن زمین مضرات بسیار زیادی برای منطقه دارد. در ادامه با توجه به مصاحبه‌های انجام‌شده، برخی از عوامل خردشدن زمین و مضرات آن اشاره شده است:

«*میانگین اراضی زراعی در اختیار یک کشاورز کمتر از ۵ هکتار بوده که همین مقدار هم به‌شدت پراکنده و غیراقتصادی است.*» (مصاحبه‌شونده کد ۱۸)

«*نبود امکان استفاده از فناوری نوین ازجمله ماشین‌آلات بخش کشاورزی و سامانه آبیاری نوین و استفاده از الگوی کشت مناسب در بخش کشاورزی از دیگر مشکلات خردشدن زمین‌هاست.*» (مصاحبه‌شونده کد ۱۹)

«*قطعه‌قطعه شدن اراضی موجب آن است که جریان چرخش آب در زمین‌های کشاورزی زمان بیشتر و منابع آبی بیشتری نیاز داشته باشد.*» (مصاحبه‌شونده کد ٦)

٤. ۱. ٥. پراکندگی

پراکنش سکونتگاه‌های روستایی، غالباً متأثر از عوامل مختلفی ازجمله عوامل طبیعی، اقتصادی، اجتماعی و نیز انگیزه‌های سیاسی–اداری است. بستر طبیعی قادر است در رابطه با عوامل و عناصر آب و خاک، شیب، آب و هوا محدودیت‌ها یا فرصت‌هایی را در برابر توسعه سکونتگاه‌های روستایی ایجاد کند؛ به بیان دیگر، بسترهای طبیعی شرایط لازم را برای استقرار سکونتگاه‌های روستایی ایجاد می‌کنند.

آسیب‌های ناشی از پراکندگی در ناحیه روستاهای تکاب شامل سه عامل اصلی است: پراکندگی مراکز خدماتی، پراکندگی نقاط سکونتگاهی و فاصله زیاد تا مرکز استان ازجمله آسیب‌های ناشی از این عامل‌اند که در ادامه به تببین این عوامل پرداخته می‌شود.

یکی از مهم‌ترین این آسیب ها فاصله بسیار زیاد روستاهای این منطقـه تـا مرکـز اسـتان و نداشتن سلسله‌مراتب مکانی در استان است. میانگین فاصله روسـتاها ناحیـه تکـاب تـا مرکـز استان حدود ۲۸۰ کیلومتر است که حداقل زمان برای رفتن به مرکز استان حداقل چهار ساعت نیاز است؛ به‌طوری‌که فاصله روستاها به استان‌های زنجان و کردستان نسبت بـه مرکـز اسـتان نزدیک‌تر است. این فاصله بسیار زیاد و نداشتن خـدمات روسـتاییان را بـرای انجـام امـورات زندگی با مشکلات بسیاری روبه‌رو کرده است.

«*این فاصله زیاد تا مرکز استان یکی از معضلات بسـیار مهـم ماسـت. گـاهی اوقـات بـرای انجـام کارهای اداری یا خرید یه قطعه ابزار کشاورزی مجبور هستیم تا ارومیه برویم. با توجه به پـایین‌بـودن کیفیت شبکه معابر این مسئله برای ما بسیار سخت است.*» (مصاحبه‌شونده کد ۹)

ساماندهی سـکونتگاه‌هـای کوچـک و پراکنـده در یـک پهنـه جغرافیـایی بایـد از نظـامی سلسله‌مراتبی تبعیت کند تا توسعه پایدار اجتماعی، اقتصادی و کالبدی آن‌ها از توجیـه فنـی و اقتصادی منطقی برخوردار شود. یکی از مهم‌ترین مشکلات آسیب‌های روسـتاییان بـه‌ویـژه در بخش مرکزی، زیادبودن فاصله روستاها از هم و مشکلات ناشی از آن همچـون سـخت شـدن دسترسی به خدمات برای آن‌هاست.

«*در بخش مرکز فاصله روستاها از هم بسیار زیاد است و در کنار آن جمعیت روستاها کـم اسـت؛ درنتیجه دسترسی به خدمات برای همه ساکنان روستاها بسیار سخت است.*» (مصاحبه‌شونده کد ۱)

٤. ۲. آسیب‌های اقتصادی

براساس نظرات خبرگان، آسیب‌های اقتصادی سکونتگاه‌های روستایی ناحیـه تکـاب در ۷ شاخص تقسیم‌بندی شده‌اند. این آسیب‌ها خام‌فروشی مواد اولیـه، اشـتغال، مشـکلات فـروش محصولات، پایین‌بودن خدمات و زیرساخت‌ها، سـوءمـدیریت در بخـش گردشـگری و نبـود حمایت از بافندگان فرش هستند. مفهوم‌های استخراج‌شده از پیامدها ۲۱ مفهوم اسـت کـه ١٦ مفهوم مربوط به علل و ۵ مفهوم مربوط به پیامدهاست. در ادامه به معرفی و تبیـین هریـک از آسیب‌ها پرداخته شده است.

جدول ۳- ابعاد و شاخص‌های آسیب‌پذیری اقتصادی روستاییان ناحیه تکاب

مقوله اصلی	مقوله فرعی	مفهوم	علل یا پیامد	کد مصاحبه‌کننده	فراوانی
آسیب‌های اقتصادی	خام‌فروشی مواد اولیه	نبود صنایع تبدیلی سنگ معادن	علل	۱۰-۱۲-۲۰-۲۴	۳
		نبود صنایع بسته‌بندی و فرآوری محصولات باغی	علل	۱-۲۰-۲۴-۲۸	۴
		نبود صنایع فرآوری لبنیات	علل	۹-۱۹-۲۰	۶
	اشتغال	پایین‌بودن توان اقتصادی مردم در توسعه مشاغل خود	علل	۱-۵-۷-۱۱-۱۴-۱۹-۲۰-۲۱-۲۴-۲۵-۲۶-۳۰	۱۲
		نداشتن امنیت شغلی کارگران محلی در معادن	علل	۱۰-۱۱-۱۳	۳
		اشتغال‌نداشتن بومیان در معادن	علل	۱۰-۱۲-۲۲-۲۴	۴
		بیکاری فصلی	پیامد	۱۹-۲۴	۲
		بی‌عدالتی در دسترسی به شغل‌های دولتی	علل	۳-۱۴-۲۳-۳۰	۴
		استفاده از منابع روستا توسط غیربومیان	علل	۱۰-۱۳-۱۹	۳
		نبود حمایت مالی دولت در ارائه تسهیلات به مردم	علل	۱-۸-۱۲	3
	مشکلات فروش محصولات	وجود واسطه‌ها در زنجیره فروش محصولات	علل	۶-۱۰-۱۹-۲۰-۲۱-۲۸	۶
		نبود تجهیزات نگهداری محصولات (سردخانه)	علل	۴-۶-۱۴-۱۸-۲۲-۲۷-۳۰	۷
	پایین بودن خدمات و زیرساخت‌ها	کمبود خدمات و زیرساخت‌های روستایی	پیامد	۷-۱۲-۱۷-۲۳	۴
		پایین بودن کیفیت شبکه معابر	پیامد	۲-۴-۶-۸-۱۰-۱۳-۱۹-۲۰-۲۲-۲۴-۲۸-۳۰	۱۲
		پایین بودن کیفیت مساکن روستایی	پیامد	۱-۳-۲۴-۳۰	۴
	سوءمدیریت در بخش گردشگری	مرمت نشدن آثار باستانی	علل	۱۵-۱۶	۲
		نبود زیرساخت‌ها و مراکز اقامتی مناسب	علل	۲۲-۲۷	۲
		نداشتن راه‌های دسترسی مناسب به سایت‌های گردشگری	علل	۴-۱۰-۳۰	۳

مقوله اصلی	مقوله فرعی	مفهوم	علل یا پیامد	کد مصاحبه‌کننده	فراوانی
	نبود حمایت از بافندگان فرش	نداشتن مدیریت فروش منظم	علل	۳-۵-۱۴-۱۸-۲۶	۵
		افزایش قیمت مواد اولیه بافت فرش	علل	۱-۶-۱۲-۱۷	٤
		بیماری اسکلتی زنان به‌دلیل بافندگی فرش	پیامدها	۱۸-۲۱-۲۹	۳

٤. ۲. ۱. خام‌فروشی مواد اولیه

خام‌فروشی مواد اولیه در قالب سه بخش کشاورزی و باغات، لبنیات و معدن در روستاهای ناحیه تکاب به چشم می‌خورد. به گفته مردم محلی و مسئولان، اگر این مسئله رفع شود می‌تواند مشکلات بیکاری و پایین‌بودن توان مالی مردم را برطرف کند. در ادامه به تبیین خام‌فروشی مواد اولیه در سه بخش پرداخته شده است. ایجاد صنایع تبدیلی و تکمیلی در هر سه بخش می‌تواند نقش بسیار مهمی در شکوفایی اقتصاد مردم ایفا کند و تأثیر درخور توجهی بر توسعه پایدار این حوزه و ایجاد اشتغال مولد و پایدار در مناطق روستایی استان داشته باشد. در ادامه نتایج حاصل از گفت‌وگوهای مردم محلی و مسئولان آمده است:

«*ما علاوه بر فروش خام سیب می‌توانیم از فرآورده‌های آن همچون میوه خشک این محصول و سرکه سیب نیز استفاده کنیم، اما مشکل اصلی نبود امکانات است.*» (مصاحبه‌شونده کد ۲۸)

«*تکاب، کارخانه شیر پاستوریزه ندارد و فقط کارگاه‌های لبنیاتی سنتی فعال هستند. بیشتر روستاهای تکاب شیر تولیدی خود را به‌صورت خام به تبریز یا زنجان می‌فرستند.*»

«*سنگ تراورتن این روستا سومین رنک کیفیت در خاورمیانه را دارد، اما خام‌فروشی می‌شود. مردم روستا از این معادن هیچ بهره اقتصادی نمی‌برند. اگر کارخانه‌ای در این حوالی تأسیس شود، کمک بزرگی به اقتصاد مردم روستا خواهد بود.*» (مصاحبه‌شونده کد ٢٤)

٤. ۲. ۲. اشتغال

یکی از مهم‌ترین آسیب‌های روستاییان، مسئله اشتغال است. در این پژوهش با توجه به نظرات مصاحبه‌شوندگان آسیب‌های مربوط به اشتغال مردم محلی به ۷ دسته تقسیم شده است: پایین‌بودن توان اقتصادی مردم در گسترش مشاغل، نداشتن امنیت شغلی کارگران محلی در

معادن، اشتغال‌نداشتن بومیان در معادن، بیکاری فصلی و بی‌عدالتی در دسترسی به شغل‌های دولتی، نبود حمایت مالی دولت در ارائه تسهیلات به مردم، استفاده از منابع روستا توسط غیربومیان تقسیم. در ادامه به تبیین این عوامل پرداخته شده است.

مهم‌ترین مشکل مردم روستا بیکاری‌های فصلی است که مردم روستا با آن دست و پنجه نرم می‌کنند؛ این در حالیست که به‌دلیل وجود معادن بسیار در این روستاها زمینه اشتغال برای اهالی روستا فراهم است، اما به‌دلیل سوءمدیریت مدیران معدن و مطالبه‌گر نبودن، مردم محلی نتوانسته‌اند از این فضای اشتغال بهره ببرند. در ادامه به بخشی از گفت‌وگوی مصاحبه‌شوندگان در زمینه این آسیب اشاره شده است:

«*اکثر شاغلان معادن در منطقه غیربومی هستند. مدیران معادن تعهدی به اشتغال بومیان منطقه در این معادن ندارند.*» (مصاحبه‌شونده کد ۱۲)

در کنار بی‌تعهدی مدیران معدن در قبال اشتغال مردم محلی در معادن، افرادی هم که به‌ندرت در معادن کار می‌کنند، تنها به کارگری در معادن مشغول هستند و شغل بسیار سختی دارند.

«*زره‌شوران بزرگ‌ترین معدن طلای خاورمیانه را دارد که تنها عایدی‌اش برای اهالی روستا کارگری در معدن است.*» (مصاحبه‌شونده کد ۲٤)

ازجمله مهم‌ترین آسیب‌های مرتبط با توسعه اشتغال مردم در روستاهای ناحیه تکاب، پایین‌بودن توان اقتصادی مردم در گسترش مشاغل خود است. با توجه به اینکه مردم از لحاظ مالی در تنگنا هستند، توانایی آن را ندارند که بتوانند مشاغل خود را توسعه دهند و موجب پیشرفت شوند؛ زیرا سرمایه اولیه‌ای را ندارند که برای هر شغلی نیاز است. در ادامه به نظرات مصاحبه‌شوندگان اشاره شده است:

«*طبق مشاهده‌ها و مصاحبه‌های صورت‌گرفته، انگیزه تغییر به اندازه کافی در میان روستاییان وجود دارد و ضعف بنیه مالی سبب شده تا یک خانوار روستایی کمتر به ایجاد نوآوری و ایجاد یک کسب‌وکار جدید فکر کند.*» (مصاحبه‌شونده کد ۲۵)

در کنار پایین‌بودن سطح مالی مردم محلی برای توسعه اشتغال خود، نبود حمایت‌های دولت برای توسعه اشتغال نیز به این آسیب‌های اقتصادی دامن زده است.

یکی از مهم‌ترین آسیب‌هایی که مردم محلی بسیار به آن اشاره کرده‌اند، بی‌عدالتی در دسترسی به شغل‌های دولتی است. با توجه به اینکه مردم محلی از نظر زبانی به دو دسته ترک و کرد تقسیم می‌شوند، کردها ادعا می‌کردند که از ترک زبان‌ها بیشتر در شغل‌های دولتی استفاده شده و این مسئله زمینه اختلاف را بین این دو گروه ایجاد کرده است. آن‌ها این مسئله را به امور امنیتی نسبت می‌دادند. در ادامه به برخی از دیدگاه‌های مردم محلی در زمینه این آسیب اشاره شده است:

«*بیشتر شاغلان در بخش دولتی را ترک‌ها تشکیل می‌دهند و کردها در مشاغل آزاد یا کشاورزی و کارگری مشغول‌اند.*» (مصاحبه‌شونده کد ١٤)

«*کردها در ادارات کلیدی حضور ندارند. مسائل امنیتی در این باره نقش دارد.*» (مصاحبه‌شونده کد ۲۳)

منطقه روستایی تکاب دارای ظرفیت و منابع بسیاری به‌ویژه در زمینه معادن و گردشگری است که افراد غیربومی به‌خوبی توانسته‌اند از این منابع کسب درآمد کنند و مردم محلی به‌دلیل نداشتن سرمایه و توان اقتصادی هیچ سودی از این منابع نبرده‌اند. در ادامه به نظرات مردم محلی اشاره شده است:

«*اکثر اقامتگاه‌های بوم‌گردی که در منطقه شکل گرفته‌اند، توسط افراد غیربومی اداره می‌شوند. این غیربومیان منطقه هستند که از ظرفیت‌های منطقه استفاده می‌کنند.*» (مصاحبه‌شونده کد ۱۹)

٤. ۲. ۳. مشکلات فروش محصولات

درآمد و معیشت بسیاری از خانوارهای روستایی در ناحیه وابسته به بخش کشاورزی و باغداری وابسته است. این بخش بزرگ‌ترین منبع اشتغال در این منطقه است که درآمد خانوارهای روستایی بستگی زیادی به آن دارد؛ بااین‌حال، بازاریابی محصولات کشاورزی در این منطقه در سطح پایینی است. واسطه‌ها عامل اختلاف فاحش قیمت محصولات کشاورزی از مزرعه تا مغازه‌ها هستند که این اختلاف قیمت ضرر و زیان کشاورزان و تولیدکنندگان و سودجویی برخی از دلالان را در پی دارد. نظام توزیع عمده‌فروشی و خرده‌فروشی در اختیار تولیدکنندگان نیست و نبود توان مالی کشاورزان و نیاز مالی در فصل برداشت با توجه به هزینه‌های انجام‌گرفته در طول سال برای کشاورز موجب

می‌شود تا در فصل برداشت، کشاورزان محصول را به‌اجبار به قیمتی که واسطه ارائه می‌دهد، بفروشند. حذف واسطه‌ها و عرضه تولیدات و محصولات کشاورزی، باغی، دامپروری و صنایع دستی در روستاها به‌طور مستقیم به شهرها در قالب بازارهای محلی و خاص این بخش، هزینه‌های زیاد را حذف می‌کند و رفاه را برای مصرف‌کنندگان افزایش می‌دهد.

«*سال پیش سیب را کیلویی ۱۵۰۰ تومان به شهرستان زنجان فروخته بودند با اینکه کیفیت محصول سیب امسال با سال پیش تفاوتی نداشته است، ولی امسال قیمت کمتر است. این واسطه‌ها هستند که قیمت سیب را تعیین می‌کنند.*» (مصاحبه‌شونده کد ۱۹)

مسئله واسطه‌ها نه‌تنها در زمینه محصولات کشاورزی، بلکه در رابطه با هنر قالی‌بافی زنان روستا نیز اثرات مخربی را به همراه داشته است.

«*زنان روستا زحمات زیادی برای قالی‌بافی می‌کشند، اما این واسطه‌ها هستند که سود بیشتری به جیب می‌زنند.*» (مصاحبه‌شونده کد ۱۰)

یکی دیگر از آسیب‌هایی که مردم محلی در زمینه فروش محصولاتشان با آن مواجه هستند، نبود تجهیزات نگهدارنده (سردخانه) محصولات باغی آن‌هاست. نداشتن سردخانه برای نگهداری بیشتر سیب‌ها موجب می‌شود، به‌دلیل حجم زیاد محصولات در یک زمان بسیاری از محصولات باغی آن‌ها به‌ویژه سیب خراب شود.

۴. ۲. ۴. پایین بودن خدمات و زیرساخت‌های روستایی

روستاهای ناحیه تکاب با وجود داشتن ظرفیت‌های فراوان برای توسعه، از لحاظ زیرساخت‌ها و امکانات خدماتی در شرایط خوبی قرار ندارند. مردم برای رفع نیازهای اولیه مجبورند به شهرها بروند. برخی از روستاها حتی مدارس دبیرستان هم ندارند. نبود خدمات و امکانات مناسب عامل مهمی برای مهاجرت مردم به شهرها شده است. آن‌ها می‌گویند، اگر امکانات اولیه برای گذارن زندگی در روستاها وجود داشته باشد، دلیلی برای مهاجرت باقی نمی‌ماند. یکی دیگر از آسیب‌های جدی روستاهای این ناحیه، کیفیت بسیار پایین برخی سرپناه‌های روستاهاست. مصالح به‌کاررفته در این مساکن بسیار ضعیف است. مردم به‌دلیل پایین‌بودن توان اقتصادی مجبورند در این مساکن زندگی کنند. در ادامه تصاویر برخی از این سرپناه‌های روستایی آورده شده است.

شکل ۲- سرپناه‌های روستایی ناحیه تکاب

٤. ۲. ۵. پایین‌بودن کیفیت شبکه معابر

ساختار شبکهٔ معابر روستایی در روستاهایی ناحیه تکاب به لحاظ نامنظم بودن و محدودیت حرکت، مشکلات خاصی را برای روستاییان به وجود می‌آورد. روستاییان علاوه‌بر مشکلات شبکه معابر داخلی روستاها از لحاظ دسترسی به شهرها و استان‌های اطراف نیز مشکلات بسیاری دارند. سطح پایین کیفیت شبکه معابر موجب مشکلات دسترسی به خدمات برای اغلب روستاییان شده است. ازجمله آسیب‌هایی که اکثر مصاحبه‌شوندگان به آن‌ها اشاره کردند، ناهموار بودن جاده‌ها و سنگلاخی بودن آن‌ها و پرداخت هزینه دسترسی برای خانواده است. آن‌ها می‌گویند، با توجه به اینکه روستاها حداقل خدمات را از نظر آموزش و بهداشتی و... دارند، مشکلات راه‌ها و دسترسی به مراکزی که خدمات بهتری در مقایسه با روستاهای آن‌ها دارند نیز امکان استفاده از خدمات آن مراکز را برای آن‌ها فراهم نمی‌کند. در ادامه به برخی از دیدگاه‌های مصاحبه‌شوندگان اشاره شده است:

«*راه‌های مواصلاتی روستاهای تکاب بسیار صعب‌العبور و در فرهنگ عامه به جاده نظامی مشهور است.*» (مصاحبه‌شونده کد ۲).

این محدودیت راه‌های دسترسی حتی موجب ناشناخته ماندن برخی از سایت‌های گردشگری در منطقه شده است.

«*تخت سلیمان نفعی برای شهرستان نداشته است. در جنب آن آثار بسیاری است که به‌خاطر شبکه راه بسیار ضعیف هستند.*» (مصاحبه‌شونده کد ۲۸)

«*شاید علت ناشناخته ماندن این جاذبه گردشگری (چمن متحرک) نبود جاده مناسب و همچنین نبود تبلیغات در این سال‌ها بوده است.*» (مصاحبه‌شونده کد ٦)

٤. ۲. ٦. سوءمدیریت در بخش گردشگری

با وجود ظرفیت‌های مناسب گردشگری در روستاهای ناحیه تکاب، برنامه و مدیریت مناسبی برای توسعه گردشگری این منطقه شکل نگرفته است؛ به‌عنوان‌مثال، راه‌های دسترسی که ازجمله ابتدایی‌ترین زیرساخت‌های گردشگری است، کیفیت بسیار پایینی دارد. اگر زیرساخت‌های اولیه گردشگری در کنار مدیریت مقصد در روستاهای بخش تکاب شکل بگیرد، ایجاد شغل به‌طور محسوس و قبل از هر چیز در مواردی مانند ایجاد اقامتگاه بوم‌گردی، ساخت هتل و هتلداری و توسعه شبکه حمل و نقل اتفاق می‌افتد. همچنین گردشگری می‌تواند به ایجاد کسب‌وکارهایی مانند تهیه و تحویل غذاهای محلی و مواردی از این دست منجر شود که به ایجاد تجربه‌ای بهتر از گردشگری روستایی و بوم گردی می‌انجامد. در ادامه به برخی از آسیب‌های گردشگری روستاها با توجه به گفته‌های مصاحبه‌شوندگان اشاره شده است:

«*گردشگرانی که به این منطقه می‌آیند، از راه بسیار شکایت می‌کنند. آن‌ها می‌گویند، ما فرهنگ مردم و طبیعت بکر منطقه را بسیار دوست داریم، اما امکانات در سطح خیلی پایینی است. همین موضوع ما را از آمدن دوباره به این منطقه بازمی‌دارد.*» (مصاحبه‌شونده کد ٤)

«*زیرساخت‌های گردشگری در تکاب وجود ندارد. کسی نمی‌تواند بیشتر از سه ساعت در تخت سلیمان بازدید کند.*» (مصاحبه‌شونده کد ۲۲)

٤. ۲. ۷. نبود حمایت از بافندگان فرش

شهرستان تکاب و خوی قطب‌های تولید فرش در استان آذربایجان غربی هستند. فرش ریز افشار که محصول روستاییان ناحیه تکاب است، در سال ۱۳۸۹ به ثبت ملی رسید. با وجود

اهمیت صنعت فرش در بین مردم محلی، دولت و مدیران استان تلاشی برای سود بردن مردم از این هنر نداشته‌اند. یکی از مهم‌ترین مشکلات بافندگان، نبود ارگان مدیریتی برای خرید و فروش این هنر با ارزش است. آن‌ها می‌گویند، ما هستیم که فرش را تولید می‌کنیم و آسیب می‌بینیم، اما این واسطه‌ها هستند که بیشترین سود را از این فعالیت می‌برند. در ادامه به گفته یکی از مصاحبه‌شوندگان اشاره شده است:

«*در سال‌های گذشته فرش‌فروش‌ها سفارش بافت به بافنده‌ها می‌دادند و پیش‌پرداخت هم انجام می‌شد، ولی چند سالی است که بازار فرش راکد است و حتی فرش بافته‌شده و تمام‌شده را با چک ده‌ماهه می‌خرند.*» (مصاحبه‌شونده کد ١٤)

یکی دیگر از مهم‌ترین آسیب‌ها در زمینه سوءمدیریت صنعت فرش، نبود حمایت از زنان بافنده در برابر بیماری‌های اسکلتی ناشی از بافتن فرش است. اهالی می‌گویند، بیشتر افرادی که بافندگی را به‌عنوان منبع درآمد انتخاب کرده‌اند، مشکلات اسکلتی بسیاری دارند. متأسفانه هیچ گونه حق و حقوقی برای این افراد در نظر گرفته نشده است. برخی از افراد حتی بیمه هم ندارند. در ادامه به گفته یکی از مصاحبه‌شوندگان دربارهٔ این آسیب اشاره شده است:

«*قالی‌بافی شغل بسیار سختی است. حداقل روزانه باید هشت ساعت پای دار قالی بنشینند. این نشستن دائمی موجب واردشدن آسیب‌های بسیاری به زنان شده است.*» (مصاحبه‌شونده کد ٢١)

هم‌اکنون که تحریم‌ها فشار سنگینی بر جامعه وارد کرده، صنعت فرش نیز از این پس‌لرزه‌ها در امان نمانده و تولید و صادرات فرش را نیز دچار تزلزل کرده است و این ضربه‌ای عمیق بر اقتصاد صنعت فرش و معیشت افرادی است که به این کار وابسته‌اند. وجود تحریم‌ها موجب افزایش یافتن مواد اولیه این هنر شده است و این مسئله موجب ضرر دیدن خانواده‌هایی شده است که از این هنر ارتزاق می‌کنند. در ادامه به دیدگاه افراد در زمینه این آسیب اشاره شده است:

«*برای بافتن یک فرش چقدر هزینه کنیم و چقدر آن را بفروشیم که هم خریدار دوست داشته باشد بخرد و هم ما سود کنیم؟*» (مصاحبه‌شونده کد ١٧)

٤. ۳. آسیب‌های اجتماعی

طبق گفت‌وگوهای انجام‌شده با مصاحبه‌شوندگان، یکی از مهم‌ترین آسیب‌های شناسایی‌شده در سکونتگاه‌های روستایی ناحیه تکاب، آسیب‌های اجتماعی است. این آسیب‌ها در ۵ بخش دسته‌بندی شده‌اند: مهاجرت، مشارکت پایین مردم در امور روستا، پایین بودن سطح سواد به‌ویژه زنان، مطالبه‌گر نبودن مردم و آسیب‌های ناشی از شبکه‌های اجتماعی. ازمیان ٦ مفهوم کلی، ۲ مفهوم به بخش علل و ٤ مفهوم به پیامدها اختصاص یافته است. در ادامه به بررسی هریک از این شاخص ها پرداخته شده است.

جدول ٤- ابعاد و شاخص‌های آسیب‌پذیری اجتماعی روستاییان ناحیه تکاب

مقوله اصلی	مقوله فرعی	مفهوم	علل یا پیامد	کد مصاحبه‌کننده	فراوانی
آسیب‌های اجتماعی	مهاجرت	مهاجرت جمعیت فعال	پیامد	۲-٤-۷-۱۵-۱۸-۲۲-۳۰	۷
		مهاجرت معکوس و پیری جمعیت	پیامد	٦-۲۷	۲
	مشارکت پایین مردم در امور روستا		علل	۳-۸	۲
	پایین بودن سطح سواد به‌ویژه در زنان		پیامد	٤-۹-۱۲	۳
	مطالبه‌گر نبودن مردم		علل	۲-۲٤-۳۰	۳
	آسیب‌های ناشی از شبکه‌های اجتماعی		پیامد	٦-۹	۲

٤. ۳. ۱. مهاجرت

روستاییان ناحیه تکاب همچون دیگر نقاط کشور به تأثیرپذیری از شرایط حاکم بر کشور به منظور بهره‌مندی از مواهب شهرها، به‌سمت این کانون‌های برخوردار از خدمات، اشتغال و آزادی‌های فردی مهاجرت کرده‌اند. مهاجرت اکثر افرادی که از روستاهای ناحیه تکاب شکل گرفته است، به دو کلان‌شهر تهران و کرج بوده است. به گفته مردم محلی، اکثر افراد جوانان و مرد بوده‌اند که مهاجرت آنان به‌شدت در پیشرفت اجتماعی آن‌ها تأثیر مثبت داشته است. زنان سهم کمی از مهاجران را تشکیل داده‌اند و ماندن آنها در روستاها و نداشتن دسترسی به

خدمات آموزشی موجب پایین‌بودن سطح تحصیلات آنان و درنتیجه فقدان پیشرفت‌های اجتماعی آنان شده است. گفتنی است که جمعی از افرادی مهاجر در شهر تهران انجمنی با عنوان تکابیان مقیم تهران تشکیل داده‌اند که اکثر افراد دارای سواد نسبتاً بالا و درآمدهای خوبی هستند. در ادامه به دیدگاه‌های مدیران و مردم محلی در زمینه این آسیب اشاره شده است:

«*متأسفانه جمیعت فعال و با تحصیلات منطقه از روستاها مهاجرت می‌کنند و به شهرها می‌روند. به‌دلیل امکانات پایین در روستاها آن‌ها تمایلی برای بازگشت به روستاها ندارند.*» (مصاحبه‌شونده کد ۲)

«*روستای زره‌شوران ۹٦ خانوار داشته است که حدود ۲۰ خانوار مهاجرت کرده‌اند.*» (مصاحبه‌شونده کد ۷)

علاوه‌بر مهاجرت جمعیت فعال به شهرها در سال‌های اخیر، روستاهای ناحیه تکاب با مهاجرت معکوس به این مناطق از شهرها به‌ویژه از پایتخت به این روستاها روبه‌رو بوده اند. به گفته مردم محلی، اکثر بازنشسته‌های تهرانی که اصالتاً ترک هستند و سطح بالای اقتصادی دارند، برای گذران زندگی خود در دوران بازنشستگی به روستاها مهاجرت کرده‌اند. آنچه روستاییان را در رابطه با این نوع مهاجرت آزرده کرده است، سطح بالای اقتصادی و زندگی بازنشسته‌هاست؛ زیرا این تفاوت کیفیت زندگی بین آنان و مهاجران موجب دلزدگی اجتماعی مردم محلی شده است. در ادامه به برخی از گفته‌های مردم محلی اشاره شده است:

«*برعکس روند مهاجرتی جوانان، روستاهای تکاب با بازگشت افراد بازنشسته به موطن خود روبه‌روست و این عامل بیش از بیش سبب پیری جمعیت روستاییان شده است.*» (مصاحبه‌شونده کد ٦)

٤. ۳. ۲. پایین بودن سطح سواد به‌ویژه زنان

زنان روستایی ناحیه تکاب نقش تأثیرگذار در کسب درآمد خانوار از طریق فعالیت قالی‌بافی و کشاورزی دارند؛ بنابراین نقش آن‌ها در توسعه روستاها کاملاً روشن است. متأسفانه تحصیلات که یکی از مهم‌ترین شاخص‌های پیشرفت اجتماعی زنان است، در این منطقه سطح پایینی دارد. سطح پایین سواد بین زنان ناشی از دو عامل اصلی است: عامل اول به نبود

زیرساخت‌های مناسب آموزشی برای آن‌ها در روستاها برمی‌گردد و عامل دیگر به مخالفت خانواده‌های آن‌ها برای داشتن تحصیلات مربوط است. به‌دلیل نبود امکانات آموزشی، دختران مجبورند به شهرها مهاجرت کنند یا روزانه برای رفتن به مدرسه به شهرها و روستاهای بزرگ‌تر اطراف رفت‌وآمد کنند. این رفت‌وآمدها برای خانواده‌های آنان بسیار سخت است و موجب جلوگیری از ادامه تحصیل برای دختران شده است. به برخی از گفته‌های مصاحبه‌شوندگان اشاره شده است:

«*به‌دلیل سطح پایین امکانات در روستاها میزان سواد به‌ویژه در میان زنان بسیار کم است. خانواده ها تمایل بسیاری به باسوادشدن فرزندانشان دارند، اما علاوه بر اینکه در روستاها امکانات آموزش وجود ندارد، مشکلات شبکه ارتباطی به آن‌ها اجازه نمی‌دهد که به مکان‌های دیگر رفت‌وآمد کنند.*» (مصاحبه‌شونده کد ۹)

٤. ۳. ۳. مطالبه‌گر نبودن مردم

زمینه اصلی مطالبه‌گر بودن روستاییان آگاهی از حق و حقوق خود است که متأسفانه این مسائل در روستاهای ناحیه تکاب شرح داده نشده است. بسیاری از امکانات و تسهیلات اولیه (مراکز بهداشتی، مراکز آموزش، شبکه ارتباطی و...) در برخی از روستاها شکل نگرفته است؛ به‌عنوان‌مثال، یکی از مهم‌ترین نیازهای اولیه مردم در روستاها داشتن شبکه ارتباطی مناسب برای دسترسی به شهرها و روستاهای اطراف است که متأسفانه روستاییان در این منطقه از این امکانات و حقوق اولیه برخوردار نیستند. محرومیت خدمات و امکانات اولیه سال‌هاست که در این مناطق وجود دارد. آنچه موجب باقی ماندن در این محرویت شده است، نبود مطالبه‌گری مردم و آگاهی از حقوق خود است. به برخی از گفت‌وگوها دربارهٔ این آسیب اشاره شده است:

«*افرادی که در روستاها زندگی می‌کنند، متأسفانه انسان‌های مطالبه‌گری نیستند و نداشتن این روحیه موجب شده است که قدمی در راه توسعه برای آن‌ها برداشته نشود؛ به‌عنوان‌مثال، کمترین خدماتی که دولت باید در اختیار آن‌ها بگذارد، داشتن شبکه ارتباطی مناسب است؛ چون مردم نخواستند، آن‌ها هم کاری نکردند.*» (مصاحبه‌شونده کد ۳۰)

٤. ۳. ٤. مشارکت پایین مردم در امور روستا

متأسفانه مردم محلی روستاهای ناحیه تکاب به مشارکت در برنامه‌های توسعه روستاها تمایل ندارند و این مسئله آنها را از قرار گرفتن در مسیر توسعه روستاهایشان بازداشته است. مشارکت مردم در برنامه‌ها موجب می‌شود تا با طرح‌ها و عناصر جدید احساس بیگانگی نکنند و از سوی دیگر در طول طراحی و پس از آن در انجام و نگهداری طرح‌ها سهیم باشند، طرح و محصول به‌دست‌آمده را از آن خود بدانند و در نگهداری و پویایی آن بیشترین همکاری را داشته باشند.

«*مشارکت روستاییان با همدیگر بیشتر به‌صورت سنتی صورت می‌گیرد (مشارکت در مراسم و هزینه‌ها)، ولی در زمینه امور روستا مشارکت ندارند.*» (مصاحبه‌شونده کد ۸)

۵. نتیجه‌گیری و پیشنهادها

در فرایند توسعه نواحی روستایی، شناخت و تحلیل وضع موجود روستاها و بررسی امکانات و تنگناهای آن‌ها در زمینه‌های مختلف ضروری است و برنامه‌ریزان روستایی را در تعیین اهداف توسعه و مشخص کردن سیاست‌ها، خط‌مشی‌ها و راهکارهای دستیابی به آن یاری می‌رساند. آسیب‌های محیطی شناسایی‌شده در این پژوهش شامل محدودیت منابع آب، بروز مخاطرات، آسیب‌های ناشی از معادن، قطعه قطعه شدن زمین‌های کشاورزی و پراکندگی‌اند. با توجه به اینکه اصلی‌ترین منبع اقتصادی مردم در این منطقه کشاورزی است، محدودیت منابع آب مشکلات متعددی را برای کشاورزان به بار آورده است. یکی دیگر از آسیب‌های مهم محیطی، مجاورت و استقرار پروژه‌های معدن طلای زرشوران با نواحی روستایی ناحیه تکاب است که آسیب‌های فراوانی در سیستم روستاها به‌ویژه سیستم محیطی آن‌ها داشته است: تغییر کاربری اراضی مجاور روستا، آلودگی منابع آب، آلودگی منابع خاک، آلودگی هوا، تهدید زندگی دام و احشام تغذیه‌کننده از محیط مجاور، خطر تهدید بیماری‌ها و مسمومیت‌های شیمیایی و ریوی به واسطه آلودگی محیط.

آسیب‌پذیری اقتصادی وضعیتی معرفی شده است که در نتیجه آن خانوار، قدرت مقابله با شرایط نامطلوب را از دست می‌دهد و به وضعیتی سقوط می‌کند که اغلب با ناامنی غذایی

(گرسنگی)، ناامنی شغلی (بیکاری)، ناامنی اجتماعی (بی قدرتی و انزوا) و ناامنی بهداشتی (بیماری و ضعف جسمانی) مواجه می‌شود. براساس نظرات خبرگان این پژوهش، آسیب‌های اقتصادی سکونتگاه‌های روستایی ناحیه تکاب در ۷ شاخص تقسیم‌بندی شده‌اند. این آسیب‌ها خام‌فروشی مواد اولیه، اشتغال، مشکلات فروش محصولات، پایین‌بودن خدمات و زیرساخت‌ها، سوءمدیریت در بخش گردشگری و نبود حمایت از بافندگان فرش هستند. با توجه به اینکه یکی از مهم‌ترین آسیب‌های اقتصادی این منطقه، خام‌فروشی مواد اولیه هم در محصولات کشاورزی و باغی و هم در محصولات دامی و همچنین در محصولات معدنی است، به گفته مردم محلی و مسئولان، اگر این مسئله رفع شود، می‌تواند مشکلات بیکاری و پایین‌بودن توان مالی مردم را تا حد زیادی برطرف کند.

طبق گفت‌وگوهای انجام‌شده با مصاحبه‌شوندگان، یکی از مهم‌ترین آسیب‌های شناسایی‌شده در سکونتگاه‌های روستایی ناحیه تکاب، آسیب‌های اجتماعی است. این آسیب‌ها در ۵ بخش دسته‌بندی شده‌اند: مهاجرت، مشارکت پایین مردم در امور روستا، پایین‌بودن سطح سواد به‌ویژه زنان، مطالبه‌گر نبودن مردم و آسیب‌های ناشی از شبکه‌های اجتماعی.

روستاییان به‌منظور استفاده از امکانات معیشتی–رفاهی و نیز در جهت یافتن شغل و ایجاد درآمد مکفی، به‌سمت شهرها و دیگر مراکز اقامتگاهی کشور مهاجرت می‌کنند. کشور ما مانند دیگر جوامع در حال توسعه از روند مهاجرتی روستا–شهری دور نبوده است؛ به‌نحوی‌که اجرای اصلاحات ارضی و تبدیل نفت به مهم‌ترین منبع مازاد اقتصادی در سطح ملی و همچنین کاهش نقش کشاورزی در تولید داخلی و صادرات، موجب برهم‌خوردن رابطه متعادل شهر و روستا شده است و شهرها به مکانی برای تمرکز مازاد اقتصادی ملی، گسترش زیرساخت‌های صنعتی–مالی و مراکز اصلی اشتغالِ نیروی کار دستمزدی به‌خصوص برای روستاییان تبدیل شدند. در این راستا روستاییان ناحیه تکاب نیز همچون دیگر نقاط کشور به تأثیرپذیری از شرایط حاکم بر کشور به‌منظور بهره‌مندی از مواهب شهرها، به‌سمت این کانون‌های برخوردار از خدمات، اشتغال و آزادی های فردی مهاجرت کرده‌اند. مهاجرت اکثر افرادی که از روستاهای ناحیه تکاب شکل گرفته است، به دو کلان‌شهر تهران و کرج بوده

است. به گفته مردم محلی، اکثر افراد جوانان و مرد بوده‌اند که مهاجرت آنان به‌شدت بر پیشرفت اجتماعی آن‌ها تأثیر مثبت داشته است.

نتایج به‌دست‌آمده نشان می‌دهد که سکونتگاه‌های روستایی به‌عنوان نظام به هم پیوسته متشکل از اجزا و عناصری مرتبط با یکدیگر که از کنش متقابل نیروها و عوامل محیطی شکل گرفته است، دارای ساختار و کاکردهای معینی هستند که در تمامی ابعاد کالبدی-فیزیکی، اجتماعی، اقتصادی، زیست‌محیطی و ... به توجه نیاز دارند. برخی از برنامه‌ریزی‌ها در راستای سکونتگاه‌های روستایی به پیش‌بینی و شناخت اولیه مسائل بستگی دارد. شناسایی آسیب‌ها یکی از محورهای بنیادین مدیریت روستایی به شمار می‌رود. یافته‌های این پژوهش با نتایج مطالعات گوندوی (۲۰۱۹) و اوگبی و همکاران (۲۰۲۰) (آسیب فقر و کم‌بودن درآمد خانوارها)، الم و همکاران (۲۰۱۷) (آسیب کمبود منابع آب و تأسیسات و خدمات ازجمله خدمات بهداشتی)، هوانگ و همکاران (۲۰۱۷) (آسیب فقر، تحصیلات، درآمد) شریفی و همکاران (۱۳۹٦) (آسیب ناشی از مشکلات فروش محصولات کشاورزی) همخوانی دارد.

هرگونه برنامه‌ریزی برای مدیریت آسیب‌ها باید با توانمندسازی سکونتگاه‌های روستایی و ظرفیت‌سازی‌های مورد نیاز برای مدیریت ریسک، از دوره پیش‌آگاهی تا مرحله مقابله، متناسب با شرایط اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، اکولوژیک، زیست‌محیطی و غیره باشد. برای تحقق یافتن مدیریت آسیب‌ها در منطقه مورد مطالعه، می‌توان برنامه‌ریزی سیستمی، حمایتگری هدفمند، تقویت و بهره‌گیری از ظرفیت‌های نهادی محلی مانند شوراها و دهیار ها در جریان مقابله با آسیب‌ها، ایجاد تنوع شغلی و منابع کسب درآمد از طریق توسعه بخش کشاورزی و غیرکشاورزی، توجه به دانش بومی مردم در کنار دانش رسمی، تدوین راهبردی بلندمدت برای مدیریت ریسک آسیب‌ها توأم با لحاظ کردن ملاحظات منطقه‌ای و شرایط خاص سکونتگاه‌های روستایی، مشارکت‌دهی ساکنان روستاها در فرایند مدیریت آسیب‌ها، توسعه و گسترش رویکرد مشارکتی و اجتماع‌محور را به‌عنوان سازوکارهای مدیریت آسیب‌ها برشمرد.

کتابنامه

۱. سعیدی، ع. (۱۳۹۰). پویش ساختاری –کارکردی: رویکردی نظام‌وار در مطالعات مکانی–فضایی. *جغرافیا (نشریه علمی – پژوهشی انجمن جغرافیایی ایران)*، ۹(۲۹)، ۷–۱۶.

۲. شریفی، ز.، نوری پور، م.، و شریف زاده، م. (۱۳۹٦). تحلیل آسیب‌پذیری خانوارهای روستایی بخش مرکزی شهرستان دنا: کاربرد چارچوب معیشت پایدار. *نشریه تحیل فضایی مخاطرات محیطی*، ٤(۲)، ۱۹–۳٦.

۳. صفری، ف. (۱۳۹٦). *تحلیل آسیب‌پذیری، ظرفیت سازگاری و تاب آوری زارعان در برابر بحران آب در شهرستان سلطانیه استان زنجان* (پایان‌نامه منتشرنشده کارشناسی‌ارشد). دانشگاه زنجان، زنجان، ایران.

4. Adger, W. N., Lorenzoni, I., & O'Brien, K. L. (Eds.). (2009). *Adapting to climate change: Thresholds, values, governance*. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Alam, G. M. M., Alam, K., Mushtaq, S., & Clarke, M. L. (2017). Vulnerability to climatic change in riparian char and river-bank households in Bangladesh: Implication for policy, livelihoods and social development. *Ecological Indicators*, *72*, 23–32.
6. Cannon, T. (2014). Vulnerability and disasters. *The Companion to Development Studies*, 351.
7. Castañeda, A., Doan, D., Newhouse, D., Nguyen, M. C., Uematsu, H., & Azevedo, J. P. (2018). A new profile of the global poor. *World Development*, *101*, 250–267.
8. Constantin, V., Ştefănescu, L., & Kantor, C. M. (2015). Vulnerability assessment methodology: A tool for policy makers in drafting a sustainable development strategy of rural mining settlements in the Apuseni Mountains, Romania. *Environmental Science and Policy*, *52*, 129–139.
9. Das, A., Gupta, A. K., & Mazumder, T. N. (2012). Vulnerability assessment using hazard potency for regions generating industrial hazardous waste. *Journal of Hazardous Materials*, *209*, 308–317.
10. Gondwe, G. (2019). *Reducing vulnerability of the rural poor through adaptation and mitigation written for the expert group meeting on eradicating rural poverty to implement the 2030 Agenda for sustainable development, Addis Ababa*. 1–12. Retrieved from https:// www.un.org/ development/ desa/ dspd/ wp-content/ uploads/ sites/ 22/ 2019/ 02/ Grace-Gondwe.pdf
11. Huang, X., Huang, X., He, Y., & Yang, X. (2017). Assessment of livelihood vulnerability of land-lost farmers in urban fringes: A case study of Xi’an, China. *Habitat International*, *59*, 1–9.
12. Jamshed, A., Birkmann, J., Feldmeyer, D., & Rana, I. A. (2020). A conceptual framework to understand the dynamics of rural-urban linkages for rural flood

vulnerability. *Sustainability (Switzerland)*, *12*(7), 1–25.

13. Kelman, I., Gaillard, J. C., Lewis, J., & Mercer, J. (2016). Learning from the history of disaster vulnerability and resilience research and practice for climate change. *Natural Hazards*, *82*(1), 129–143.
14. Liu, Y., & Xu, Y. (2016). A geographic identification of multidimensional poverty in rural China under the framework of sustainable livelihoods analysis. *Applied Geography*, *73*, 62–76.
15. Ogebe, O. F., Adejo, M. A., & Burbuwa, P. A. (2020). Factors affecting the rural poverty and its vulnerability. *International Journal of Agricultural Science*, *10*(2), 71–79.
16. Plummer, R., de Grosbois, D., Armitage, D., & de Loë, R. C. (2013). An integrative assessment of water vulnerability in First Nation communities in Southern Ontario, Canada. *Global Environmental Change*, *23*(4), 749–763.
17. Seara, T., Pollnac, R., & Jakubowski, K. (2020). Impacts of natural disasters on subjective vulnerability to climate change: a study of Puerto Rican fishers' perceptions after Hurricanes Irma & Maria. *Coastal Management*, *48*(5), 418–435.
18. Shahbaz, B. (2008). *Risk, vulnerability and sustainable livelihoods: Insights from Northwest Pakistan*. Sustainable Development Policy Institute.